

HOŞGÖRÜ TOPLUMUNDA ERMENİLER CİLT IV

§

ERCIYES ÜNİVERSİTESİ I. ULUSLARARASI
SOSYAL ARAŞTIRMALAR SEMPOZYUMU

**Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı:
Türk Ermeni İlişkileri Örneği**

HAZIRLAYANLAR

Prof. Dr. M. Metin Hülagü
Yrd. Doç. Dr. Şakir Batmaz
Yrd. Doç. Dr. Süleyman Demirci
Yrd. Doç. Dr. Gülbadi Alan

ERCİYES ÜNİVERSİTESİ YAYINI-153

KİTAP ADI

Hoşgörü Toplumunda Ermeniler / Cilt 1V

Erciyes Üniversitesi ©

HAZIRLAYANLAR

Prof. Dr. M. Metin Hülâgü ©

Yrd. Doç. Dr. Şakir Batmaz ©

Yrd. Doç. Dr. Süleyman Demirci ©

Yrd. Doç. Dr. Gülbadi Alan ©

ISBN:

Takım No: 978-9944-976-10-7

Kitap No: 978-9944-976-14-5

İlk Basım:

Ocak 2007

Kapakta Kullanılan Gravür
William Henry Bartlett

Kapak Tasarımı
Deniz Doğan

Baskı Öncesi Hazırlık
Bilge Grafik / (352) 232 29 05

Baskı
Orka Matbaacılık / (352) 322 17 00

XIX. ASIRDA ERMENİ CEMAATİNDE GÖRÜLEN DİNİ FARKLI LAŞMA SÜRECİ VE KAYSERİ'DEKİ YANSIMALARI

Arş. Gör. Ramazan ADIBELLİ

Özet

Son yıllarda, çoğu sözde soykırım bağlamında olmak üzere Osmanlı Devleti dönemindeki Türk-Ermeni ilişkilerini konu edinen birçok toplantı düzenlenmiş ve birçok yazılar yazılmıştır. Bu faaliyetler sonucunda Türk-Ermeni ilişkileri tek perspektife indirgenerek konunun diğer yönleri adeta göz ardı edilmiştir. Örneğin XIX. yüzyılda Ermeni cemaatini bölen dinî farklılaşma süreci ve bunun toplumsal düzene etkileri üzerinde neredeyse hiç durulmamıştır. Oysa bu sürecin incelenmesi bize hem Ermeni cemaatini oluşturan insanların kendilerini nasıl algıladıklarını hem de yüzyıllar boyunca oluşmuş olan birlikte yaşama ikliminin zamanla niçin ve nasıl bozulduğu konularını aydınlatacaktır.

Bu çalışmada, XIX. yüzyılda Ermeni cemaatini bölen dinî farklılaşma sürecinin genel çizgileri belirlendikten sonra meselenin daha somut hale gelebilmesi için o dönemin tanıklarının beyanlarına dayanılarak bu sürecin Kayseri’de yer alan Ermeni cemaati üzerindeki yansımaları üzerinde durulacaktır.

Giriş

Son yıllarda, çoğu sözde soykırım bağlamında olmak üzere Osmanlı Devleti dönemindeki Türk-Ermeni ilişkilerini konu edinen birçok toplantı düzenlenmiş ve birçok yazılar yazılmıştır. Bu faaliyetler sonucunda Türk-Ermeni ilişkileri tek perspektife indirgenerek konunun diğer yönleri adeta göz ardı edilmiştir. Meselâ XIX. asırda Ermeni cemaatini bölen dinî farklılaşma süreci ve bunun toplumsal düzene etkileri üzerinde neredeyse hiç durulmamıştır. Oysa bu sürecin incelenmesi bize hem Ermeni cemaatini oluşturan insanların kendilerini nasıl algıladıklarını hem de asırlar boyunca oluşmuş olan birlikte yaşama ikliminin zamanla niçin ve nasıl bozulduğu konularını aydınlatacaktır.

Bu çalışmada, XIX. asırda Ermeni cemaatini bölen dinî farklılaşma sürecinin genel çizgileri belirlendikten sonra meselenin daha somut hale gelebilmesi için o dönemin tanıklarının beyanlarına dayanılarak bu sürecin Kayseri’de yer alan Ermeni cemaati üzerindeki yansımaları üzerinde durulacaktır.

Tarihî-fenomonolojik metodun sunduğu araçlarla bu konunun daha iyi aydınlatılacağı kanaatindeyiz. Bu çift kutuplu yöntemle tarihî bağlam hesaba katılarak o dönemde yaşayan insanların dünyaya bakışları, onların dünya görüşleri yani *Weltanschauung*’ları betimlenecektir. Tarihsel bir varlık olan insanın tarihsel şartlar tarafından şekillendirilişini tarihsel yaklaşım ortaya koymakta ve insanı araştırma konusu (obje) haline getir-

mektedir. Bu yöntem tek başına kullanıldığında önemli bir tehlike doğurmaktadır. Şöyle ki kendisi de bir insan araştırmacı, obje haline dönüştürdüğü insanları anlamaya çalışırken bunları kendi paradigması çerçevesinde, yani kendi *düşünce çerçeveleri* (*cadres de pensée*) perspektifinden değerlendirmektedir. Önceden sahip olduğu (*préétablie*) bir psikolojik, sosyolojik veya politik okuma süzgecinden (*grille de lecture*) geçirilen tarihsel olgular ister istemez araştırmacının kendi zamanından, eğitimiinden, inançlarından vs. tevarüs ettiği anlayışın sınırları içine hapsedilmiş olacaktır. Tarihsel yaklaşıma fenomenolojik yaklaşımın eklenmesiyle bu sıkıntının ortadan kalkacağını düşünüyoruz. Zira tarihsel araştırmanın nesnesi olan insan aynı zamanda dünyaya belirli pencereden bakarak tarihsel olayların öznesidir. Temel prensiplerinden biri önyargıları *paranteze almak* (*epoché/bracketing*) olan fenomenolojik yaklaşımla *nesne* (*obje*) haline dönüştürülen insan tekrar *özne* (*süje*) haline gelmektedir. Bu şekilde hem tarihsel şartların insanı ne şekilde etkilemiş olduğunu hem de bir özne olarak insanın tarihsel olayları hangi amaçla meydana getirmiş olduğunu açıklayabilir ve dolayısıyla da daha bütün ve tarihsel gerçekliğe daha yakın bir tablo oluşturmuş oluruz.

I- Anadolu'da Türk Hakimiyetinden Önce Ermenilerin Dinî Durumu

Ermeniler, kendi iç meseleleri ve Sasanilerle yapılan mücadeleler sebebiyle MS 451 tarihinde yapılan Kadıköy konsülüne katılamamış, bu konsülden çıkan Hz. İsa'nın iki tabiatlı -hem ilahî hem de beşerî- kararını kabul etmemişler ve böylece de Hristiyanlığın monofizit akımına intisap ederek Gregorian Ermeni Kilisesi'ni oluşturmuşlardır¹. Kendi alfabeleri oluşturulmadan önce Ermenilerin resmî dili Rumca, idarî dili isi Farsça'ydı. Ermeni Kilisesi bağımsızlığını kazanıp da MS V. asırda Aziz Mesrop Grek alfabesinden esinlenerek otuz altı harflik Ermeni alfabesini icat edince, Süryanîce'den ve Rumca'dan kutsal kitaplar Ermenice'ye çevrilmiş ve böylelikle Ermeni Kilisesi ve etrafında oluşan Ermeni cemaati dinî ve kültürel otonomisine kavuşmuştur².

Selçuklu fütuhatından önce, biri Bagrat Hanedanı'nın elindeki Anı, diğeri de Azdzuruni ailesinin başında bulunduğu Varspurgan Prensligi olmak

1 Davut Kılıç, Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dinî ve Siyasî Mücadeleler, Ankara 2000, s.23.

2 Mehlika Aktok Kaşgarlı, Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi, Ankara 1990, s.47.

üzere Anadolu'nun doğusunda Bizansa tâbi iki Ermeni Prensliği bulunmaktaydı. Türklerin Bizansa doğru akınları başlayınca Vaspurgan Prensî Senekharimî, Bizans İmparatoru II. Basil (976-1025) ile anlaşmış ve 1021 yılında Van'ı Bizansa terk ederek tebaasının büyük bir kısmı ile kendisine tahsis edilen Sivas bölgesine göç etmiş ve böylece de Van'daki Ermeni Prensliği'ne son verilmiştir³.

1045 yılında ise IX. Konstantinos tarafından Anı zapt edilerek Bagratlı ailesinin hakimiyetine son verilmiş, bütün Ermenilerin, Ortodoks Kilisesi'ne iltihak etmeleri için tehditte bulunulmuş ve Ermenilerin ahşap kiliseleri yakılmıştır. Ermeni tarihçe Urfalı Mateos (†1144) bu olayı şu şekilde nakletmektedir: (...) *Rumlar tazyiklerini daha çok arttırdılar (...) ve bütün Ermenileri batıl Kalketon (Kadıköy) mezhebine sokmak istiyorlardı*. Bizans İmparatorluğu'nun resmî dinî olan Ortodoksluk haricindeki diğer Hristiyan mezhepler batıl kabul edildiği için Gregorian Ermenileri Ortodoksluğa döndürmek amacıyla Rum Ortodoks Kilisesi bunlara sürekli baskı yapmıştır⁴. Dil, din ve kültürlerinin farklı olmasından dolayı Rum Ortodoks halk ve din adamları Gregorian Ermenileri hakir görmüş, kendileri ile aynı dinî âyin ve usûlleri paylaşmadıkları için Ermenileri aşağılamış ve bunu her fırsatta ortaya koymuşlardır⁵. Meselâ Kayseri Ortodoks metropoliti Markos, *Ermenilere karşı daima sövüp sayıyor ve bütün köpekleri 'Armen' diye tesmiye ediyordu*⁶.

XI. asırdan yani Selçukluların Anadolu'yu fethinden önce yalnız Ermenilere ait dinî kurumlara, manastırlara, Ermeni Kilisesi'ne ait bağımsız yöneticilere rastlamak imkânsızdır. Çünkü, Ortodoks Kilise anlayışına göre şehirdeki tüm Hristiyanların, hangi milletten olurlarsa olsunlar, hangi dili konuşurlarsa konuşsunlar, bir tek dinî yönetime bağlı olmaları mecburiydi. Hâkim güç, idare ve dil Rumlara ait olduğu için, dinî âyinler, vaftiz, evlenme, cenaze törenleri Rumca yapılıyordu. Rumca konuşulan bir şehirde başka ulustan bir piskoposun varlığı da yabancı dinî tören uygulanması da yasaklanmıştı⁷.

3 Refet Yinanç, "Selçuklular'dan Osmanlılar'a Ermeniler", Türk Tarihinde Ermeniler (Temel Kitap), Hazırlayanlar Azmi Süslü ve Diğerleri, Ankara 1995, s.79.

4 Urfalı Mateos, Vakayiname, Tercüme Hrant Andreasyan, Ankara 1962, s.112-113; Krş. Mathieu d'Edesse, Chronique, trad. E. Dulaurier, Paris 1858, s.113.

5 Abdurrahman Küçük, "Türklerin Anadolu'da Azınlıklara Dinî Hoşgörüsü", Millî Bütünlüğümüzün Kaynağı: Asya'dan Anadolu'ya Taşınanlar, Hazırlayanlar Abdurrahman Küçük, Harun Güngör, Ankara 1997, s.37, 561.

6 Urfalı Mateos, a.g.e., s.131.

7 Kayseri Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi, Türkiye Ermeni Patrikliği, İstanbul 1986, s.37.

II- XIX. Asra Kadar Ermenilerin Dinî Durumu

XI. asırda Anadolu'nun fethinden İstanbul'un fethine kadar (1453) diğer gayrimüslim halk gibi Ermeniler de o zamana kadar hiç görmedikleri bir kültürel ve dinî özgürlüğe kavuşmuşlardır⁸. Bizans imparatorlarının aksine Selçuklu sultanları gayrimüslim halkların din işlerine kesinlikle karışmamışlardır⁹.

İslâm Hukuku'na göre insanlar arasındaki temel ayırım ölçütü dinî referanslara dayanılarak oluşturulduğu için reaya iki ana gruba ayrılmıştı; bir tarafta Müslümanlar ve diğer tarafta ise *zimmî* diye nitelendirilen gayrimüslimler¹⁰. Bu anlayışa göre bir kimseyi kardeş ve yabancından ayıran ölçü olarak din referans kabul ediliyor ve dolayısıyla bir Müslüman, dindasını, hangi ülke, hangi renk, hangi ırk veya dilden olursa olsun onu bir kardeş olarak görüyordu. Bernard Lewis'in isabetli olarak tespit ettiği gibi Müslüman Türkler bu anlayışı öyle benimsediler ki İslâm'ı kabul eden milletler arasında hiçbir kendi ayrı özdeşliğini İslâm ümmeti içinde eritmekte onlardan ileri gitmemiştir¹¹.

İstanbul'un fethinden sonra, Fatih Sultan Mehmet, Osmanlı İmparatorluğu sınırları dahilinde yaşayan halkların etnik, dinî ve sosyal durumunun karmaşıklığının bilincinde olarak, fiilen Lozan Anlaşması'na kadar (1923) yürürlükte kalan millet¹² sisteminin temellerini atmıştır. Başlangıçta her birinin başında sivil ve dinî işlerden sorumlu millet başı adında dinî bir lider bulunan üç millet oluşturulmuştur:

1) *Millet-i Rum*

2) *Millet-i Yahudi*

3) *Millet-i Ermeni*: Keldanîler, Süryanîler, Nesturîler ve Yakubîler gibi imparatorluğun Ortodoks olmayan bütün Hristiyanları bu millete bağlanmıştır.

Bursa'nın 1326'da başkent yapılmasından sonra merkezî yönetimin ayrı bir cemaat halinde teşkilatlanmalarına izin verdiği Ermenilerin

8 Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, Tercüme Yıldız Morgan, 2. Baskı, İstanbul 1984, s.204.

9 Osman Turan, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi II, İstanbul 1969, s.134-135.

10 Enver Ziya Karal, "Non-Muslim Representatives in the First Constitutional Assembly 1876-1877", Christians and Jews in the Ottoman Empire, C. I, Editörler Benjamin Braude & Bernard Lewis, New York 1982, s.387; Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Tercüme Metin Kıratlı, 5. Baskı, Ankara 1993, s.326.

11 Lewis, a.g.e., s.327.

12 Lewis, a.g.e., s.333.

Kütahya'nın Osmanlı idaresine girmesinden sonra, buradaki ruhanî merkezleri Bursa'ya taşınmıştır. Fatih Sultan Mehmet, 1462 senesinde Bursa Ermeni piskoposu Ovakim'i bir kısım Ermeni aileleriyle birlikte İstanbul'a getirterek Ermeni Patriği tayin etmiş ve Samatya'daki Sulu Manastır denilen kiliseyi kendilerine Patrikhane olarak vermiştir¹³. Bu sosyal organizasyon yapısal olarak reformlar dönemine yani XIX. asrın ortalarına kadar olduğu gibi kalmış ve bu tarihten sonra da Ermeni milleti bölünerek yeni milletler meydana gelmiştir¹⁴.

III- XIX. Asırdaki Gelişmeler

1781'den itibaren Roma ve Fransa'ya bağlı Katolik misyonerlerin faaliyetleri neticesinde bazı Gregorian Ermenilerin Katolikliğe meyletmesi karşısında endişe duyan Ermeni Kilisesi, Osmanlı hükümetinden misyonerlik faaliyetlerine karşı tedbir alınmasını sağlamışsa da bu faaliyetleri durdurmada başarılı olamamıştır¹⁵. Nihayet Fransa'nın tavassutu ile 22 Aralık 1831'de Hagop Çukuryan isimli bir papaz, II. Mahmut tarafından Katolik Ermeni Patriği olarak atanmıştır. Katolik Ermeniler ayrı bir millet olarak tanındığı bu tarih aynı zamanda yaklaşık bir asır sonra *Millet Sistemi*'ne son verecek olan sürecin başlangıç noktasını teşkil etmektedir.

Türkiye'ye gelen ilk Protestan misyonerler *British and Foreign Bible Society*'ye mensuptular. Bu misyoner cemiyet, 1804 yılında İzmir'e yerleştikten sonra Anadolu'nun her tarafına misyonerler göndermiş, çok sayıda kitap yayınlarak Anadolu halkına bedava dağıtmıştır¹⁶. 1818'de *American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Ortadoğu'ya bir misyon kurma kararı almış ve bu iş için Piny Fisk ve Levi Parsons isimli iki misyoneri görevlendirmiştir. Protestan misyonerler, 1822'de Ortadoğu'ya yönelik faaliyetlerde kullanılacak yayınları neşretmek üzere Malta'da bir matbaa kurmuşlardır. 1824'te iki Ermeni din adamı Protestanlığı kabul etmiş ve bunlar ilk misyoner okullarını açmışlardır. 1831 yılında ise H. G.O. Dwight ve William Goodell isimli misyonerler İstanbul'a gelerek

13 Azmi Süslü & Yusuf Hallaçoğlu, "Selçuklulardan Osmanlılar'a Ermeniler", Türk Tarihinde Ermeniler (Temel Kitap), Hazırlayanlar Azmi Süslü ve Diğerleri, Ankara 1995, s.103.

14 Kemal H. Karpat, "Millet and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era", Christians and Jews in the Ottoman Empire, C. I, Editörler Benjamin Braude & Bernard Lewis, New York 1982, s.142-143.

15 Küçük, "Türklerin Anadolu'da ...", s.571.

16 Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, Ankara 1983, s.40; Ilias Anagnostakis & Evangalia Balta, La découverte de la Cappadoce au dix-neuvième siècle, İstanbul 1994, s.47, 1. dipnot.

Ermeniler arasında misyonerlik faaliyetlerine başlamışlardır. İstanbul'a geliştinden kısa bir süre sonra Goodell, Ermeni harfleriyle yazılı Türkçe bir Yeni Ahit tercümesini tamamlamış ve dokuz sene sonra da Eski Ahit'in çevirisini gerçekleştirmiştir. Bunun yanında Hristiyanlıkla ilgili çok sayıda kitap yayınlanmıştır. Misyoner okullarının sayısının giderek artması üzerine okul kitapları ve geniş halk kitlelerine yönelik dergiler hazırlanmıştır¹⁷. Görüldüğü gibi Protestan misyonerlerin başlangıçta kullandıkları metod, eğitim müesseselerinin yaygınlaştırılması ve Hristiyan literatürün halka ulaştırılması olmuştur. Ayrıca misyonerler, sağlık hizmetleri alanına da el atmış ve hastaneler kurarak halkı kendilerine çekmeye çalışmışlardır¹⁸.

1846 yılında İstanbul Ermeni Patriği Çamurcuyan, cemaatinden Protestan olan Ermenileri aforoz etmiştir. Fakat buna rağmen para yardımı ve eğitim kurumlarıyla desteklenen ve teşvik edilen mezhep değiştirme olayları hızlanmıştır. 1850'de Protestan Ermeni cemaat İstanbul'daki Gregorian Ermeni Patrikhanesi'nden ayrılmış ve 1859 yılında ayrı bir millet olarak Osmanlı idaresince resmen tanınmıştır¹⁹. Bu sürecin sonunda, XIX. asrın ortalarına kadar bütünlüğünü muhafaza eden Ermeni milleti bu dönemden sonra bölünerek üç parça haline gelmiştir; Gregorian Ermeni milleti, Katolik Ermeni milleti ve Protestan Ermeni milleti.

IV- XIX. Asırda Kayseri'deki Ermeni Milleti

1) Kayseri'deki Ermeni Nüfusu

1021 tarihinde Van'ı işgal eden Bizans ordusu, Van gölü havzasında oturan kırk bin civarında Ermeni'yi Orta Anadolu'ya sürerek bunları özellikle Sivas ve Kayseri yörelerine yerleştirmiştir²⁰. Diğer taraftan Türk hakimiyetinden sonra da Kayseri yöresine Ermeniler yerleşmeye devam etmiştir. Meselâ XV. asrın sonu ile XVI. asrın başlarında Safevî İmparatorluğu'nun baskısından kurtulmak için seksen Ermeni ailesi Doğu Anadolu ve Kafkasya'dan göç ederek Kayseri'nin 6 km güneyinde yer alan

17 James Thayer Addison, *The Christian Approach to the Moslem, A Historical Study*, New York 1942, s.81-84.

18 Amerikalı misyonerlerin Talas'ta kurdukları hastanesi bu amaçla yıllarca halka hizmet etmiştir.

19 Kılıç, a.g.e., s.164-181; Addison, a.g.e., s.87.

20 Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 2. Baskı, Ankara 1993, s.40.

Talas'a yerleşmişlerdir²¹. Osmanlı belgelerinde de Kozan'dan Kayseri'ye göç eden Ermenilerden bahsedilmektedir²².

Ötuz yıllık bir dönemi kapsayan (H.1247-1277/M.1831-1860) Kayseri müfredat defterinde Müslüman reaya için *ehl-i İslâm* terimi kullanılmakta, gayrimüslimler ise *millet* terimiyle ifade edilmektedirler. Ortodoks Hristiyanlar için *millet-i rûmiyân* tabiri kullanılırken Ermeniler, *millet-i Ermeniyân* terimiyle belirtilmektedir²³. Bu *millet-i Ermeniyân*'nın da kendi içinde bir ayrıma tâbi tutulduğu görülmektedir:

- 1) *Cemaat-i Ermeniyân-u Kaysariyân*,
- 2) *Cemaat-i Ermeniyân-u Sisiyân*,
- 3) *Cemaat-i Ermeniyân-u Şarkiyân*.

Özellikle XVIII. asır Kayseri tarihi alanında uzman olan İngiliz tarihçi R. C. Jennings'e göre bu ayırım, büyük bir ihtimalle Ermenilerin bağlı bulundukları piskoposluk merkezlerindeki farklıktan kaynaklanmaktadır. Buna göre birinci grubu (*Cemaat-i Ermeniyân-u Kaysariyân*), Kayseri'ye ilk yerleşen ve İstanbul Ermeni Patriği'ne bağlı olan Ermeniler oluşturmaktaydı. İkinci grup (*Cemaat-i Ermeniyân-u Sisiyân*), Sis (bugünkü Kozan) piskoposluğuna bağlı olan Ermenilerden ibaretti. Üçüncü grup ise (*Cemaat-i Ermeniyân-u Şarkiyân*) Erivan yakınındaki Eçmiyazın piskoposluğuna intisap eden Ermenilerden müteşekkildi²⁴.

Bu müfredat defterinden ortaya çıkan diğer bir önemli tarihî gerçek de Kayseri'deki Müslümanlarla Hristiyanların ayrı mahallelerde yaşamadıkları ve dolayısıyla da şehirde gettolaşmanın olmadığı hususudur²⁵. Daha da

21 Hasan Özsoy, "XIX. Yüzyılda Talas ve Talas'ın Amerikalılar Tarafından Misyon Merkezi Olarak Seçilmesinin Sebepleri", I. Kayseri ve Yöresi Sempozyumu Bildirileri (11-12 Nisan 1996), Kayseri 2000, s.256.

22 Akif Erdoğan, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Kayseri Zimmileri", I. Kayseri ve Yöresi Sempozyumu Bildirileri (11-12 Nisan 1996), Kayseri 2000, s.73.

23 Mustafa Keskin, "H. 1247-1277 Tarihli (Kayseri) Müfredat Defterine Göre Kayseri ve Tâbi Yerleşim Yerlerinde Nüfus Dağılımı (1831-1860)", II. Kayseri ve Yöresi Sempozyumu Bildirileri (16-17 Nisan 1998), Kayseri 1998, s.288.

24 Ronald C. Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum", International Journal of Middle East Studies, Vol. 7, No. 1 (January 1976), s.30.

25 Jennings, "Zimmis (Non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records. The Sharia Court of Anatolian Kayseri", Journal of the Economic and Social History of Orient (JESHO), XXI/3 (1978), s.280; Refet Yinanç, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Kayseri Mahalleleri ve Nüfusları", I. Kayseri ve Yöresi Sempozyumu Bildirileri (11-12 Nisan 1996), Kayseri 2000, s.367-376; Keskin, "1247-1277 Tarihli (Kayseri) Müfredat Defteri...", s.290; Keskin, Kayseri Müfredat Defteri 1831-1860, Kayseri 2000, s.IX; Rıdvan Yurtlak, 66/1 Numaralı

önemlisi, Kayseri'deki farklı toplulukların mahalleleri yana yana olmayıp, bu mahallelerin içerisinde de bu çeşitle topluluklara mensup bireylerin evleri yan yanaydı²⁶.

Asırlarca süren bu birlikte yaşama atmosferi içerisinde Kayseri toplumunun homojen bir yapı haline geldiğini söylemek mümkündür. XIX. asırda Kayseri yöresini ziyaret eden Captain Fred Burnaby, Türkler ile Hristiyanlar arasında büyük bir ahengin mevcut olduğuna bizzat şahit olmuştur²⁷. Ermeniler ve Hristiyanlar da dâhil olmak üzere Kayseri halkının tamamının anadili Türkçe olduğunu bütün tarihî kaynaklar bildirmektedir²⁸. Kayseri Ermenileri *Uğurlu, Kaplan, Huda Virdi, Şah, Su, Aslan, Yahşi, Murat, Kara Göz, Toros, Timur, Kara Bey, Şah Balı, Sinan, Hoca Bey* vs. gibi Türkçe isim taşıyorlardı²⁹. Halk arasındaki tek fark aralarındaki farklı dinî geleneklere bağlı olmalarından kaynaklanıyordu. Kayseri'deki topluluklara mensup bireylerin aynı paradigmalara sahip olması da Kayseri toplumundaki kaynaşmanın (integration) boyutunu gözler önüne sermektedir.

Bu fenomeni daha iyi anlamak bakımından Tozer'in verdiği bilgiler son derece önemlidir.

*Bizi (Kerope Yakobian adında yerli bir Protestan Ermeni pastör) eşine takdim etti; fakat evden ayrılıncaya kadar (bu kadın) bize hiç görünmedi. Kadınların (erkeklerin görüş alanlarından) çekilmesi, bu yöre Hristiyanları tarafından Muhammedîler (Müslümanlar) kadar titiz bir biçimde uygulanmaktadır. Gerçekten de seyahatimiz boyunca Amerikalı aileleri ziyaretlerimiz dışında kadın cinsini hiç görmediğimiz söylenebilir*³⁰.

Bu fenomenin sadece Kayseri Ermenilerine has olmadığını tarihî kaynaklardan öğrenmekteyiz. 1835 yılında Türkiye'ye gelen Helmuth von

Kayseri Şer'îye Sicili (H. 1067/M. 1657) Transkripsiyon ve Değerlendirme, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1998, Belge No: 72/32, s.112.

26 Lewis, a.g.e., s.354.

27 Captain Fred Burnaby, *On Horse Through Asia Minor*, C. I, London 1887, s.148.

28 Şemseddin Sami, *Kâmusü'l-A'lâm*, C. V, İstanbul 1314 (1896), s.3803. Ayrıca bkz. Simeon, *Tarihte Ermeniler 1608-1619*, Tercüme Hrand D. Andreasyan, 2. Baskı, İstanbul 1999, s.255; Charles Texier, *Asie Mineure*, Paris 1862, s.554; Henry F. Tozer, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*, London 1881, s.138.

29 Yurtlak, a.g.t., Belge No: 66/29; Rukiye Yürüker Akşit, 297 Numaralı Şer'îye Sicili (H. 1319-1322/M. 1901-1904) Transkripsiyon ve Değerlendirme, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1998, Belge No: 36/59, 42/66, 89/102, 102/113.

30 Tozer, a.g.e., s.104.

Moltke (1800-1891) Harbiye Nazırı Mehmet Hüsrev Paşa'nın baş tercümanı ve Arnavutköy'de yaşayan zengin bir Ermeni olan Mardıraki'nin misafiri olmuştur. 9 Şubat 1836'da kaleme aldığı bir mektupta Alman seyyah şöyle yazmaktadır:

Hâkim milletin âdetlerinden ve hatta dilinden o kadar çok şey almışlardır ki bu Ermenilere 'Hristiyan Türkler' demek gerçekten mümkündür. Bunların dinî, yani Hristiyanlık, onların tek kadınla evlenmesine izin vermektedir. Fakat Türk kadınları gibi bu kadın da hemen (erkeklerin görüş alanından) kaybolmaktadır. Ermeni kadınlar dışarı çıktıkları zaman sadece gözleri ile burunlarının üst kısmı görünmektedir³¹.

Kayseri'de yaşayan Ermenilerin dünya bakışları, ahlâkî yapıları hakkında diğer bir önemli rivayeti ise İngiliz seyyah Henry C. Barkley nakletmektedir:

Otuz-kırk yaşlarında siyah sakallı iri bir arkadaş, birçok defa Amerika'ya gidip orada zengin olmayı arzu ettiğini, ne eşi ne de çocuğu olmadığı için bunu başarabileceğini; fakat babasının kendisine izin vermeyeceğini söyledi! Kendisini, kararlarını tek başına alabilecek yaşta bir adam olarak görüp görmediğini sorduk; fakat o, şahsî kanaatini beyan etmeye çalışmadan bize her konuda babaya itaat etmenin âdetten olduğunu söyledi. Yani altmış yaşındaki bir adamın babası hayattaysa ona itaat etmelidir³².

Haremlik-selamlık ya da daha genel anlamda mahremiyet anlayışı ve çocuğun babasına sınırsız itaati gibi temel eğitim prensipleri o dönem Osmanlı kültürünün önemli unsurlarındandır. Asırlar boyu süregelen hoşgörü atmosferi içerisinde yaşayan Kayseri halkından bir Ermeni de bir Müslüman'ın sahip olduğu temel paradigmaya sahip olduğunu görmek gerçekten ilginçtir. Zaten bu durumu tespit eden Batılı seyyahlar bu paradigmaya sahip olmadığı için bu olaylara bir anlam verememiş ve bu olguları şaşkınlıkla karşılamışlardır.

31 Helmuth von Moltke, Moltke'nin Türkiye Mektupları, Tercüme Hayrullah Örs, İstanbul 1969, s.35; Nejat Göyünç, "Tuksih-Armenian Cultural Relations", The Armenians in the Late Ottoman Period, Editör Türkkaya Ataöv, Ankara 2001, s.24-25'ten naklen.

32 Henry C. Barkley, A Ride Through Asia Minor And Armenia, London, 1891, s.138.

2.Misyonerlik Faaliyetleri

a-Protestan Misyonerler

Amerikalı misyonierler 1854 yılında Kayseri’de ilk Amerikan misyon merkezini, 1870’de de Talas’ta Kayseri’ye bağılı bir uç istasyon kurmuşlardır³³. Talas’a bir hastane, bir erkek okulu, bir de kız okulu kurmak suretiyle eğitim faaliyetlerine başlamışlardır³⁴. Amerikalı iki Protestan aile dışında Kayseri’de çok sayıda Ermeni pastör bulunuyordu. Bunların birçoğu İngiltere’ye giderek misyonierler tarafından eğitilmişti. Nitekim İngiliz seyyah Barkley’i misafir eden yerli Protestan Ermeni pastör, misyon tarafından iki yıl İskoçya’da eğitime tâbi tutulmuştu³⁵. *İncil adamı* diye nitelendirilen bu pastörlere bağılı olarak, her birine misyon tarafından maaş verilen her iki cinsten, Kitab-ı Mukaddes okutan öğretmenler bulunuyordu³⁶. Bu faaliyetler sonucunda kısa sürede çok sayıda Ermeni Protestanlığı kabul etmiştir³⁷.

b-Katolik Misyonerler

1884 yılında *Compagnie de Jesus* tarikatına bağılı beş Fransız misyonier Kayseri’de bir erkek okulu kurmuşlardır. 1891’de sayısı üç yüz ellinin üzerinde olan bu okul öğrencilere, Türkçe derslerinin yanında Fransızca ve Ermenice dersleri de veriliyordu³⁸. Katolik misyonierlerin faaliyetleri neticesinde sekiz yüz Ermeni Katolikliği kabul etmiştir³⁹.

3.Misyonerlik Faaliyetlerinin Ermeni Milleti Üzerindeki Etkileri

Misyonerlik faaliyetleri neticesinde Ermeni milleti üçe bölünmüştür. Bu durum karşısında bir taraftan daha önce de belirtildiği üzere İstanbul Ermeni Patriği önlemler almaya çalışmış diğer taraftan da Gregorian Er-

33 Özsoy, “Kayseri’ye Amerikalı Misyonerlerin İlk Gelişleri ve Talas Amerikan Kız Okulu”, II. Kayseri ve Yöresi Sempozyumu Bildirileri (16-17 Nisan 1998), Kayseri 1998, s.255.

34 Earl Percy, Highlands of Asiatic Turkey, London 1901, s.61-62; Karl Baedeker, Konstantinopel, Balkanstaaten, Kleinasien, Archipel, Cypem, Leipzig 1914, s.2999.

35 Barkley, a.g.e., s.104.

36 Barkley, a.g.e., s.151.

37 Karpat, “Ottoman Population Records an the Census of 1881/82-1893”, International Journal of Middle East Studies, Vol. IX, No. 3 (October 1978), s.261; Vital Cuinet, La Turquie d’Asie. Vol. VI: L’Anatolie centrale Angora, Koniah, Adana, Mamouret-ul-Aziz, Sivas, İstanbul 2001, s.47.

38 Le Conte de Cholet, Arménie, Kurdistan et Mésopotamie, Paris 1892, s.61.

39 Cuinet, a.g.e., s.47.

meni halkın misyonerlere ve din değiştirenlere karşı çok sert tepki göstermişlerdir. Asırlarca birlikte yaşamış olan Ermenilerin bir kısmının Katolikliği, bir kısmının da Protestanlığı seçmesi neticesinde bu insanların bir birlerine karşı tutumlarının değiştiğini görmek ilginçtir. XIX. asrın sonlarında Kayseri’de bulunan İngiliz seyyah Henry C. Barkley’in belirttiğine göre:

Misyonerlerin en iyi dostları Türklerdir (...) Misyon çalışmasının gerçek düşmanları Hristiyanlardır. Bunlar, düşmanlıklarını o kadar ileriye götürüyorlardı ki, misyonerler ve hanımları, en kötü dille hakarete ve saldırıya uğramadan, taşlanmadan sokağa çıkamazlardı. Sokaklardan geçerken üzerlerine pislik atılması, kadın ve çocukların kendilerine tükürmesi bu hanımların başlarına sık sık gelen hadiseydi⁴⁰.

Le Conte de Cholet’ye göre de Cizvitlerin tek düşmanı olan Ortodoks Ermeniler onları engellemeye çalışıyordu⁴¹. Le Conte de Cholet bu düşmanlığın nedenini şu şekilde izah etmektedir:

Şehrin (Kayseri) ticarî hayatının neredeyse tamamını ellerinde bulunduran ve dolayısıyla çok zengin olan Ermeniler, Türk idarecileriyle gayet iyi geçinmektedirler. Bunlar Müslümanlara, Katolik soydaşlarından galiba daha yakındırlar. Şehrin Latin piskoposu Mgr. Bogos (...) (a göre) tüm bu sıkıntılar (...) Katolik mezhebine geçen ırkdaşlarını kıskanan Ortodoks Ermenilerin onlara zarar vermek için ellerinden gelen her şeyi yapmak istemesinden kaynaklanmaktadır⁴².

İngiltere, Amerika, Fransa veya Rusya gibi dış güçlerin Osmanlı Devleti’ne nüfuz etmesinin en iyi destekçisi misyonerler olmuştur⁴³. Avrupa’dan gelen fikirler misyonerlerin kurdukları okullar ve matbaalar vasıtasıyla tüm Osmanlı topraklarında yayılmıştır. Bu fikirlerin en önemlilerinden biri olan ve tipik bir Batı icadı olan milliyetçilik (nationalism) fikri farklı milletlere mensup bireylerin benlik algılarını yavaş yavaş değiştirmeye başlamıştır⁴⁴. Misyonerlerin açtıkları okullarda hiç Ermenice bilmeyen Hristiyan çocuklara dışarıdan getirilen öğretmenler vasıtasıyla bu dil öğretilmiş⁴⁵ ve bunlara millî duygular ya da başka bir tabirle azın-

40 Barkley, a.g.e., s.151-152.

41 Cholet, a.g.e., s.60.

42 Cholet, a.g.e., s.64.

43 Cholet, a.g.e., s.60.

44 Benjamin Braude & Bernard Lewis, "Introduction", Christians and Jews in the Ottoman Empire, C. I, Editör Benjamin Braude & Bernard Lewis, New York 1982, s.28.

45 Sapancı H. Hüseyin, Karaman Ahval-i İctimaiyye ve Coğrafiyye ve Tarihiyyesi, Ankara 1993, s.193.

lık şuuru aşılannıştır⁴⁶. Bu sözde eğitim faaliyetlerinin asıl amacı, Ermeni çocuklarını, kendilerine bu imkânları sunan *cömert millet*in menfaatlerini gerçekleştirecek fertler şeklinde yetiştirmek olmuştur⁴⁷. Ancak bütün bu gayretlere rağmen misyonerlerin bekledikleri neticeyi elde ettikleri pek de söylenemez. Ermenileri becerisizlikle suçlayan Le Conte de Cholet, 1890 yılında Kayseri ve çevresindeki teşebbüs edilen isyana hiçbir Ermeninin katılmadığını esefle beyan etmektedir⁴⁸.

Nispeten geç bir tarihe kadar Osmanlı Devleti'nde yaşayan halklarda ulusal varlıklar fikrinin, dinî ayrımlar üstüne çıkışına rastlanmamaktadır. Daha önce de belirtildiği üzere imparatorluktaki milletler, Batılıların anladığı anlamda etnik milletler (nation) olmayıp, birer dinî cemaatler. Bu cemaatlere mensup fertler de kendi kimliklerini ifade ederken, ırkî kökeni değil, dinî aidiyeti referans alıyorlardı. Nitekim XIX. asrın sonunda Kayseri'ye gelen Barkley'in naklettiğine göre:

*Anadolu Ermenileri, Ermeni, Katolik ve Protestan olmak üzere kendilerini üç kısma ayırmışlardı. Onlara göre din bir milliyetti (nationality). Bu yüzden 'Hayır, ben bir Ermeni değilim, ben bir Katolizm veya Protestanım' türü sözler sıkça duyuluyordu*⁴⁹.

Roma Katolik Ermenilerinden ayırt etmek için Gregorian Ermenilere *kadim Ermeniler* denilirdi⁵⁰. Türkler için *gâvur* kelimesi ne kadar ağır bir hakaretse, Gregorian Ermenilere de *Protestan* demek o kadar ağır bir hakaretti. Nitekim kendisi de bir Protestan olan Barkley, bu kelimenin onlara göre en büyük hakaret olduğunu bildiği için Gregorian Ermenilerin kendisine *Protestan* demesinden son derece rahatsız olmuştur⁵¹.

Milliyet-din özdeşliği Osmanlı toplumunda XX. asrın başlarına kadar devam etmiştir. Bu özdeşliğin iyi bir örneği, Lozan Antlaşması'ndan sonra düzenlenen Türk-Yunan nüfus mübadelesinde görülmektedir. Bu mübadele esnasında Yunanistan'daki Müslümanlar Türkiye'ye, buna karşılık Anadolu'daki Ortodoks Rumlar da Yunanistan'a nakledilmişlerdir⁵². Yani bu Karamanlı Hristiyanlar, adadilleri Türkçe olmasına rağmen Ortodoks oldukları için Yunanistan'a gönderilmişlerdir. Dolayısıyla yapılan iş bir

46 Tozer, a.g.e., s.107; Küçük, "Türklerin Anadolu'da Dinî Azınlıklara Hoşgörüsü", s.572.

47 Cholet, a.g.e., s.62. Krş. Sultan Abdülhamit, Siyasî Hatıratım, İstanbul 1974.

48 Cholet, a.g.e., s.63.

49 Barkley, a.g.e., s.146.

50 J. W. Parker, Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia, London 1842, s.220.

51 Barkley, a.g.e., s.161.

52 Justin McCarthy, Müslümanlar ve Azınlıklar, Tercüme Bilge Umar, İstanbul 1998, s.137.

Türk-Rum mübadelesi değil, daha çok bir Rum Ortodoks ve Müslüman mübadelesi olmuştur⁵³.

1915 Ermeni tehciri sırasında genelde tarafsız kaldıkları düşüncesiyle Katolik ve Protestan Ermeniler tehcirden hariç tutulmuşlardır⁵⁴. Bu durum, Osmanlı idaresinin Ermenileri, tek bir bütün olarak görmeyip her bir Ermeni cemaatini farklı birer topluluk olarak gördüğünü ispat etmektedir. Eğer Osmanlı Devleti'nde Batılıların kabul ettiği anlamda, yani etnik anlamda bir milliyet anlayışı olsaydı bütün Ermenilerin aynı muameleye tâbi tutulması gerekmez miydi?

Sonuç

Osmanlı toplumunun en karakteristik özelliklerinden biri, dinî referanslar temel alınarak oluşturulan *Millet Sistemi*'ne dayanmış olmasıdır. Toplumda yaşayan çeşitli gruplar arasındaki farklar teke, yani din farklılığına indirgenerek huzurlu bir ortamın oluşması sağlanmıştır. Bu sistem sayesinde her millet temel özelliği olan dinî farklılık karakteristiğini sonuna kadar korumuş ve hatta bu sistem, milletlerin, çoğunluğu oluşturan Müslüman topluluk içerisinde eriyerek (asimile olarak) kaybolmasını engellemiştir. Asırlarca devam eden bu birlikte yaşama sürecinde toplumsal kaynaşma (integration) meydana gelmiş ve toplumun bütün bireyleri aynı temel paradigmayı benimsemişlerdir. Bu temel paradigmaya göre birey kimliğini oluşturan temel kriter dinî aidiyet prensibi olmuştur. XIX. asrın başlarında Kayseri'de yaşayan bir Ermeni ile bir Türk arasında din hariç görünürde hiçbir fark yoktu. Zira her ikisi de Türkçe konuşuyor, her ikisi de Türkçe isim taşıyor, her ikisi de aynı kültürel ve ahlâkî değerleri benimsiyorlardı. XIX. asrın ortalarından itibaren Ermeni milleti bölünürce, Katoliklik ve Protestanlık gibi diğer dinlere geçen bireyler Gregorian Ermenilere göre artık birer yabancı olmuşlar ve bunlara karşı şiddetli tepki gösterilmiştir. Zira aynı dinî geleneği referans kabul eden bireyler bizi oluştururken diğer dinî geleneklere mensup bireyler *öteki* ve hatta *yabancı* olarak görülmüşlerdir.

Bugünkü paradigmasıyla geçmişi anlamaya çalışan birçok araştırmacı, XIX. asırdaki Batılı seyyahlar gibi o zaman insanının temel paradigmasını kavramadan yanlış genelleme yaparak *Ermeni* diye nitelendirilen insanları tek bir bütün olarak görmüş ve bunları bugünkü Ermenilerle özdeşleştir-

53 Lewis, a.g.e., s.352.

54 Azmi Süslü & Yusuf Hallaçoğlu, a.g.m., s.104.

miştir. Oysa bir Osmanlı Ermenisinin zihninde hiçbir etnik aidiyet fikri yoktu. Bundan dolayı da o, Gregorian Ermeni Kilisesi'nin bir mensubu olduğu için kendisini Ermeni olarak tanımlıyordu. Katolik ya da Protestan olduğu zaman artık Ermeni olmaktan çıkıyordu.

Seküler dünyanın değerleriyle beslenen benlik algılarına sahip bireyler olarak bu geçmişteki paradigmayı kavramanın zor olduğunu kabul etmek gerekir. Fakat diğer taraftan tarihi olayları anlayabilmek için farklı zamanlarda farklı paradigmanın var olduğunu da göz ardı etmemek gerekir.